

ԼԵՌ, ՈՐ ԱՊՐՈՒՄ Է ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՍՐՏՈՒՄ

(Ավանատեսի հուշեր ու մտորումներ Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» գրքի արևելահայերեն հրատարակության առթիվ) :

«Համարձի պաշտ իմ ի լերինս,
ուստի եկեսցէ ինձ օգնութիւն» :
(ՍԱԼՄ. ՃԻ 1)

1933 թվականին լույս տեսավ գերմանացի հրեա գրող Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վերնագրով ստվարածավալ վեպը, որ գեղարվեստական նկարագրությամբ և 1915 թվականին ինքնապաշտպանության համար Մուսա լեռ բարձրացող սվեդիացիների մղած հերոսամարտի :

Շուտով այս գիրքը ունեցավ ընթերցողների մի բանակ և օրըստօրե նրա մասին ստեղծված հետաքրքրությունն այնքան շատացավ, որ կարճ ժամանակամիջոցում վեպն ունեցավ մոտ երեք տասնյակ տարբեր լեզուներով թարգմանություններ :

Ֆրանց Վերֆելից առաջ օտարազգի ոչ մի գրչի չէր հաջողվել տալ լիարժեք գեղարվեստականությամբ և լայն ընդգրկումով վիպական մի ստեղծագործություն, որի մեջ ցոլար հայ ժողովրդի հերոսությունը, ազատատենչ ոգին և, մանավանդ, նրա կամքը՝ արևի տակ ապրելու որպես ազգ, որպես իր ինքնուրույնությունը պահող ժողովուրդ :

Երբեմն արհամարհված, երբեմն սակարկության ու վաճառքի առարկա դարձած, երբեմն մոռացության ենթարկված, իր նախկին բարեկամներից մերժված ու լքված հայ ժողովուրդը, շնորհիվ «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպի, ճանաչվեց որպես ազատաբաղձ, կենսունակ և անվեհեր ժողովուրդ, որի դիմաց «թշնամին ճանչցավ հայու սիրտն անհաղթ...» :

Արար աշխարհ կարդաց Վերֆելի գիրքը, կարդաց հիացմունքով և համոզվեց, որ աստվածաշնչական հայ ժողովուրդը ուզում է ապրել որպես մարդ, ստեղծագործել մարդկության համար այն, ինչ վեհ է, գեղեցիկ ու ճշմարիտ : Նա միշտ ձգտել է ունենալ արևի տակ իր պապերից ժառանգած չորս հազար տարվա նվիրական հողը՝ «Հայաստան երկիր դրախտավայր»-ը :

Անշուշտ Մուսա լեռան փոքրիկ, խաղաղ հայ գյուղերը չէին միայն, որ «երբ թշնամին սպառնաց՝ եղան հանկարծ բանակներ», որոնք ինքնապաշտպանության դիմեցին ազատագրական հերոսամարտեր մղելով, միայն նրանք չէին, որ ընդվզեցին թուրքական բռնակալության դեմ: Մուսա լեռան հետ պետք է հիշել նաև Վանի, Շաբին-Գարահիսարի, Եղեհիայի, Ֆրնդըջակի և հուսկ հետո հերոսական Հաջընի նախընթաց շունեցող հերոսամարտերը:

Հայ ժողովուրդը միայն և միայն իր ֆիզիկական գոյությունը պաշտպանելու համար է դիմել զենքի:

Այդպիսին է եղել մեր պատմությունը, սկսած Ավարայրից մինչև Սարգարաբաղի հերոսամարտը:

Բռնակալության լծի տակ երկար ժամանակ տանջահար եղած և պայքարի ելած ժողովուրդները երբեք չպետք է մոռանան հարգել ազատության ճանապարհի վրա հերոսաբար զոհվածների հիշատակը:

Դժբախտաբար մենք չունեցանք մեր նոր օրերի Հոմերոսին, որպեսզի քերթեր 1915 թվականի հայկական մեծ եղեռնի և՛ իշխականը, և՛ Ողիսականը:

Եվ ահա մի օտար գրչի վիճակվեց այդ դերը: Ծագումով հրեա տաղանդավոր մի գրող լոկ խոջի, արդարության և մարդկային արժանավորության նկատմամբ հարգանքի զգացմունքներից թեև ազդված, դրվածք ու կենդանացրեց հայ ժողովրդի հերոսական այդ պայքարը ազնիվ կրթոտությամբ, անշահախնդիր և սրբազան նվիրումով:

Յուրաքանչյուր հայ պետք է հրճվի, հպարտանա և իր երախտագետ սրտում անպայման սրբությամբ պահի այժմ արդեն վախճանված այդ մարդասեր հեղինակի պայծառ հիշատակը:

Միայն ու միայն թուրք ազգայնամոլները կարող են տխրել ու գազազել, ինչպես այդ արեցին 1938 թվականին, Ստամբուլի Քաբսիմ հրապարակում, երբ քսաներորդ դարի ճգնաժամային թված թուրք ուսանողները արդեն զանազան լեզուներով թարգմանված «Մուսա լեռան քառասուն օրը» հավաքելով խարույկ սարքեցին, նրա լափլիզող բոցերի մեջ խեղդել ցանկանալով իրենց թանձրատելությունը:

Իսկ երբ Ալեքսանդրեոսի սանջաքը թուրքիային տանձնելու տխուր դեպքից հետո Մուսա լեռան հայերը, պարտադրված, լքեցին իրենց գյուղերը, Դամլաջկի բարձունքի վրա իրենց կառուցած հուշարձանը թողնելով անտեր-անտիրական, իրեն քաղաքակիրթ համարող թուրքը, չհանգուրժելով նույնիսկ տեսնել այդ պատմական կոթողը Մուսա լե-

ռան բարձունքի վրա, այն ջարդուփշուր անցնի:

Այժմ, երբ արդեն սովետահայ ընթերցողի առջև է «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպը, ես, որպես բնիկ սվեցիադի և Մուսա լեռան քառասուն օրերն ապրողներից մեկը, ուզում եմ այս նշանավոր գրքում նկարագրված պատմական դեպքին վերաբերող որոշ լրացումներ կատարել:

***

1915 թվական, սե թվական հայ ժողովրդի համար...:

Սկսվեց մեծ եղեռնը: Որոշված էր հայ ժողովրդի բնաջնջումը...: Թուրք կառավարությունը հայերին տեղահան էր անում Արևմտյան Հայաստանից, Անատոլիայից, Թուրքիայի բոլոր անկյուններից և ուղարկում էր դեպի մեծ սպանդանոցը՝ Դեմ Զոր:

Հերթը հասել էր Մուսա լեռան: Եվ ահա այս խաղաղ լեռնորդիները, արհամարհելով ամեն վտանգ, մերժում են թուրք կառավարության հրամանը և վերջնագրին պատասխանում են՝ պարզելով ապստամբության դրոշմ իրենց սրբազան լեռան վրա: Նրանք վճռում են զենի ձեռքն պաշտպանվել, կռվել մինչև իրենց արյան վերջին կաթիլը, մեռնել պատմով, քան տանջամահ լինել Սիրիայի անապատներում:

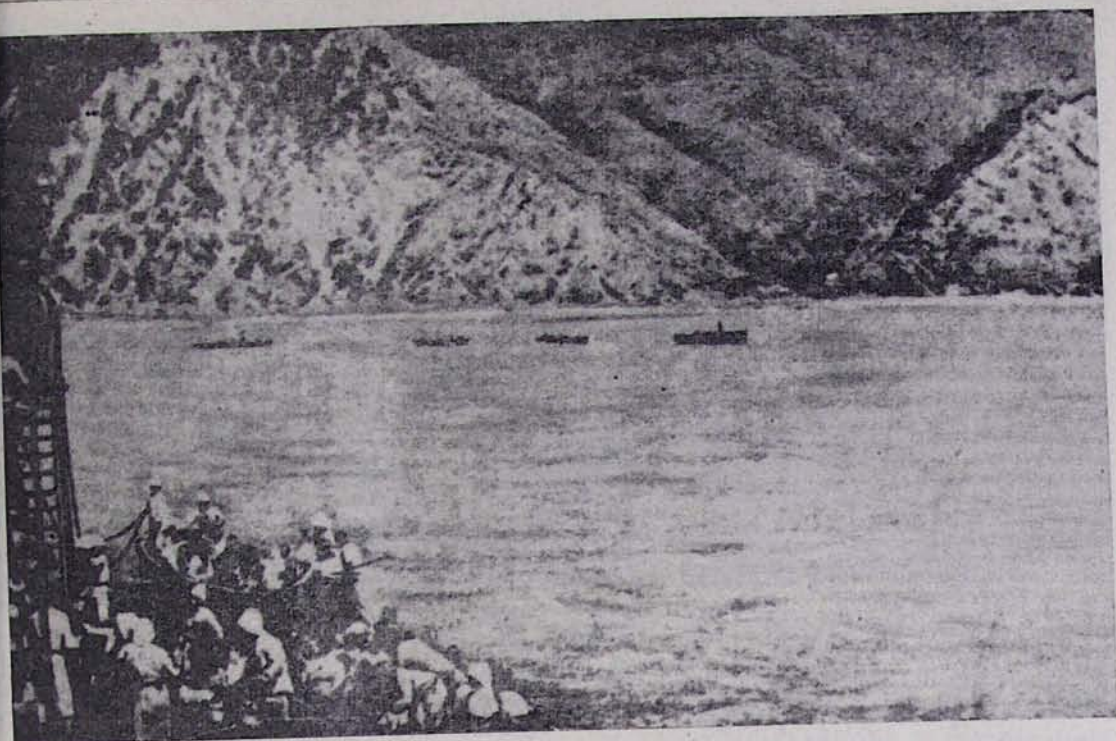
Մուսալեռնցիները լավ էին զգում իրենց նախահայր քերթող Նիզիբի «Մահ ոչ իմացեալ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահութիւն» պատմական խոսքի ճշմարտությունը:

Ու մուսալեռնցիները լեռ բարձրացան 1915 թվականի օգոստոսի 1-ին, իրենց հետ վերցնելով միայն այն, ինչ անհրաժեշտ էր մարտնչելու, պաշտպանվելու համար:

² 1942 թվականին երկու թուրք պաշտոնյաներ գալիս են Անկարայից՝ Մուսա լեռ բարձրանալու և ստուգելու համար, թե իրոք այդպիսի բան պատահել է. և երբ տեսնում են, որ դեռ կանգնած մնում է հերոսամարտի հուշարձանը, գազազած, խալույն պոկում են դռները վրա ամրացված խաչը, դեն են շարտում այն և կարգադրում մոտակա թուրք գյուղացիներին՝ քանդել այդ պատմական կոթողը, այն միաժամ համոզմամբ, թե այդպիսով չնշած կլինեն պատմական խոշոր մի իրադարձություն:

Այս դեպքին ականատես է եղել բնիկ մուսալեռնցի (Բիթիկաթի) Հովհաննես Գրգարյանը, որն այդ ժամանակ դեռ մնում էր Բիթիկասում և եղել էր թուրք պաշտոնյաների դիմաց:

Այս դեպքը պատմել է Մուսա լեռան Հաջի-Հարիբի գյուղից: Սարգիս Շիրինյանը, որը 1945 թվականին փախչելով Սանջաքից, ապաստան դրավ Հալեպում և միայն 1946 թվականին ներգաղթեց հայրենիք:

Մուսալեռնցիների նավամուտքը

Մուսալեռնցիները իրենց հայրենի սարերի վրա կովեցին 40 օր ու 40 գիշեր, կորցնելով ընդամենը 18 մարտիկ և ունենալով միայն 8 վիրավոր, մինչև որ եկան ֆրանսիական զրահանավերը և փրկեցին մահից այս խրոխտ, խիզախ և ըմբոստ լեռնորդիներին:

Թե ինչպե՞ս և որտեղի՞ց էին տեղեկություն ստացել այս մարտանավերը և փութացել փրկելու Մուսա լեռան հայորդիներին, ահա այդ հարցի լուսաբանմանն է հատկացված հիմնականում մեր սույն հոդվածը:

Լեռ բարձրանալու հենց առաջին օրից, հայ լեռնականները իրենց հույսը դնում են ծովի վրա. նրանք համոզված էին, որ մի բուռ ժողովուրդ չէր կարող դիմադրել օսմանյան պետության վայրագ ուժերին: Այս համոզումով էլ մուսալեռնցիները սկսում են զանազան ծրագրեր մշակել և անմիջապես անցնում գործի:

Կազմվում են վարչական մարմիններ, խորհուրդներ, ընտրվում են զինվորական պետեր՝ Եսայի Յաղուբջանը, Պետրոս Դըմլաբջանը, Հաբեթ Իսկենդերյանը և ուրիշներ:

Նշանակվում են վարչական խորհուրդների համար ատենապետներ՝ պատվելի Տիգրան Անդրեասյանը (Վերֆելի վելյում հիշված Արամ Թովմասյանը), Տ. Աբրահամ քահանա Տեր-Գալստյանը և Տ. Վարդան քահանա Վարդերեսյանը և ուրիշներ:

Առաջին ճակատամարտն սկսվում է 1915 թվականի օգոստոսի 7-ին, երկրորդը՝ օգոստոսի 10-ին, երրորդը՝ օգոստոսի 11-ին (12 ժամ տևողությամբ), չորրորդը՝ օգոստոսի 13-ին և այսպես շարունակաբար:

Ինքնապաշտպանության խորհրդի վարչական մարմինը որոշում է սպիտակ սավաններից պատրաստել երկու մեծ դրոշակ և վրան կարել կարմիր խաչ: Բարեբախտաբար մարտիկների մեջ կային ֆրանսերեն և անգլերեն լեզուներին քաջատեղյակ անձինք: Հերոսամարտի ղեկավարներից պատվելի Տիգրան Անդրեասյանը այդ հսկա դրոշակներից մեկի վրա, անգլերեն լեզվով, համառոտակի գրում է լեռնականների օրհասական վիճակի մասին. «Christians in distress, rescue!» («Քրիստոնյաներ վտանգի մեջ, փրկե՛ցե՛ք»): Այդ դրոշակն ամրացնում են Դամլաբջանի բարձունքի վրա, ծովի դիմաց, և կողքին վառում են մեծ խարույկ այն հույսով, որ անցնող նավերը կկարողանան հեռուից նկատել այն: Նշանակվում են հերթավիշ նկատել այն: Նշանակվում են հերթավիշներ, որոնք սպասում են դրոշի մոտ, իրենց աչքերը հառած դեպի ծովը այն ակնկալությամբ, որ իրենց փրկությանը կարող է գալ միայն ծովից:

Պատվելի Տիգրան Անդրեասյանը գրում է նաև անգլերեն լեզվով ընդարձակ աղերսագիր, ուղղված դաշնակից ծովակալներին:

Դրոշի մոտ արթուն հսկում է 65 տարեկան Մովսես Գրբազյանը, հայտնի հայրենասեր, խիզախ լեռնական, որը, որպես քաջ լողորդ, հանձն է՝ առնում մարտանավ նկատելուն պես նետով ջուրը, տեղ հասցնել աղերսագիրը, որը դրված էր նախապես պատրաստված թիթեղյա տուփի մեջ և անագով ամրացված։ Խիզախ և անձնուրաց ծերունին պիտի տաներ այդ տուփը լարով մեջքին կապած ու հանձններ հանդիպող նավին։

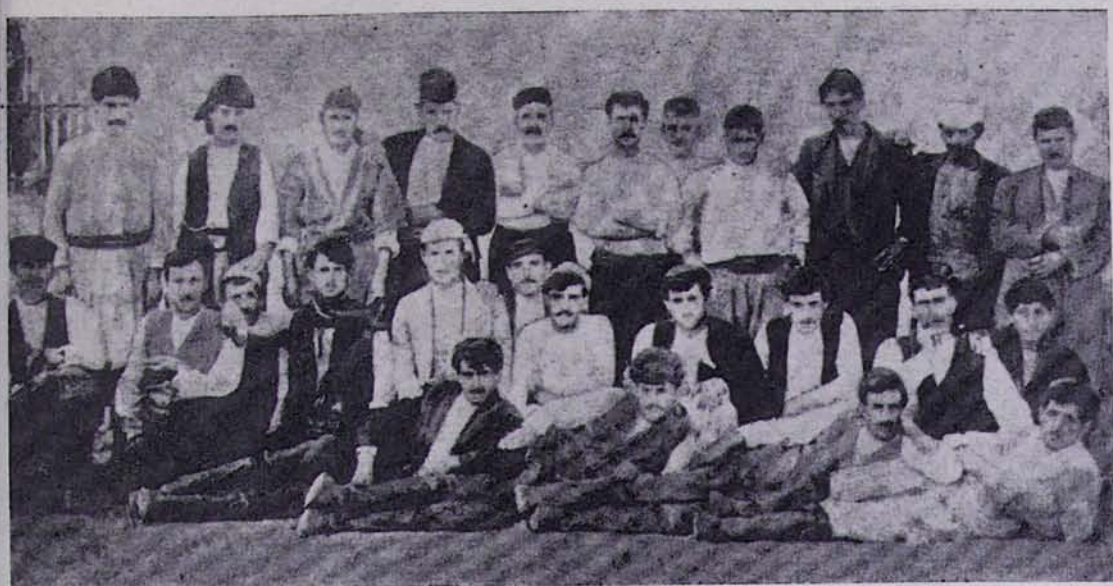
Ահա այդ գրությունը.

«Անգլիական, ֆրանսական, իտալական, ռուսական և ամերիկյան բոլոր ծովականերուն, նավապետներուն և իշխանությանց, որոնց կրնա ներկայանալ սույն աղերսագիրը, դիմում կրնեք մենք հանուն Աստուծո և մարդկային եղբայրության, դիմում կրնեք հանուն Քրիստոսի և քրիստոնեության։

Տե՛ր, մենք, Յողուն-օլուգի և ուրիշ վեց հայ գյուղերու բնակչությունս, ընդամենը 6 000 հոգի³, քաշված ենք Մուսա դաղի Դամ-լաջըրի կողմած կեղծորնը, որ կգտնվի Սվեդիայի 3—4 ժամ հեռու դեպի արևմուտք, ճիշտ ծովուն դիմացը։ Ծովուն ու մեր մեջտեղ ոչ մեկ թրքական զորք կա ու կրնա մնալ։ Տե՛ր, մենք հոս ապաստանած ենք թրքական բարբարոսութենեն, խժոժություններեն, կոտորածեն և մահեն, և մանավանդ մեր կիներուն պատիվին բռնաբարումեն զերծ մնալու համար։ Տե՛ր, վստահ ենք, որ դուք տեղյակ եք թուրքին ներկա բնաջնջման քաղաքականության, զոր նա կգործադրե մեր խեղճ ցեղին վրա։ Հայերը ցրվելու պատրվակով, իբր թե արգելելու համար անոնց ապստամբությունը, խեղճ հայ քրիստոնյաները կվտարվին իրենց տուններեն, կտարագրվին իրենց օջախներեն, իրենց պարտեզներեն և այգիներեն, և իրենց գույքերեն ու հարստութենեն, և կղրկվին թրքական անծանոթ անապատ վայրեր, հոն, եթե ոչ ճամբուն վրա, անպատիվ մահ մը գտնելու վայրենի թուրքերու, բուրդերու կամ արաբներու ձեռքը։ Այս սադայելյան ծրագիրը արդեն իսկ կիրարկված է Զեյթունի և իր 32 գյուղերուն վրա, ինչպես նաև Ալբուստանի, Կյոքսյունի և Յարփուզի վրա։ Ո՛չ մեկ հայ մնացած է այն կողմերը։ Նույնպես Դիարբեքիրի, Կյուրինի, Ադանայի, Տարսուսի, Մերսինի, Դյուր-Յուլի, Հաջընի, Քեսաբի, Հասան-Բեյլիի, Այնթաբի, Քիլիսի և ուրիշ վայրերու հայ բնակչությունը տեղահանված է։ Եվ նույն գործողությունը կկատարվի հետզհետե Թուրքիո բոլոր հայերուն

վրա։ Այս տողերը գրողը, քանի մը ամիս առաջ Զեյթունի բողոքականաց քարոզիչն էր, որ թուրք կառավարության շատ մը անուրվայրագություններուն ականատես վկան եղած է։ Սահմակցուցիչ էր տեսնել, ինչպես սույն տողերը գրողը, ուրիշ կամ տասը անգամներ բաղկացած մեծ ընտանիքներ երկու պզտիկ գրաստներով գաղթելու ստիպված, տեսնել վեց-յոթը տարեկան բոբիկ տղաք և ծերունի այրեր ու կիներ, որոնք գիշեր ու ցերեկ կբալեին ռաքերին ուռած, և հաճախ անոթի ու ծարավ։ Բազմաթիվ ուժասպառ մայրեր ստիպվեցան իրենց գիրկերեն նետել իրենց հոգեհատորները, և բախտներին անիծելով մեկ կողմ դարձուցին իրենց արտասպալից աչքերը հավիտենապես Քանի՜ փափկասուն տիկիներ, որոնք մացառուտի մը քով ծնունդ տված էին իրենց երեխաներուն, ստիպվեցան անմիջապես շարունակել իրենց ճամբան, մինչև որ բարեսիրտ մահը եկավ հասավ վերջ տալու իրենց տառապանքին։ Այսպես ծերերու և պառավներու, պզտիկներու, հիվանդներու և տկարակազմներու մեծ մասը կոտորվեցան ճամբուն վրա։ Մնացածը, տակավին ճամբորդության տաժանքին դիմանալու չափ զորավոր, ժանդարմաներու խարազաններուն տակ, քշվեցան դեպի անխուսափելի գերեզմանը, անծանոթ անապատներու ավազուտքը, արևուն կիզիչ ճառագայթներուն տակ մեռնելու անոթութենե (քանի որ շատեր ճամբան իսկ ուտելու բան մը չունեին, և ուրիշ շատերուն ալ ունեցած քիչ մը դրամը կողոպտված էր), և կամ ժանտատենդե և այլ հիվանդություններ, կամ վայրենի արաբին, թուրքին ու բուրդին սուրեն, եթե այդ անգույթ սուրը չփութա արդեն ընդհանուր մահ տարածելու մյուս միջոցներու պետքը չզգացված։ Եվ հիմա, Տե՛ր, արդեն իսկ հասած ենք այդ սև եղեռնատրամին, այն դժոխային ողբերգության։ Իզուր հիմա առաջին գաղթումին բաղդատաբար լավագույն վիճակը կփնտռվի։ Իրենք, այդ առաջին գաղթողներն իսկ հավիտյան կորուսած են զայն։ Հիմա կոտորածները ամենուրեք կտարածեն իրենց սարսափը։ Դեր Զոր ղրկված 7 000 զեյթունցի այրեն ո՛չ մեկը ազատած է կոտորածեն, և դժբախտ այրիներն ու աղջիկները բաշխված են բնիկ վայրենի արաբներու միջև։ Կոտորածներ պատահած են նաև Դիարբեքիր և Մարաշի Դիարբեքիր արական սեռը ջնջել վերջ, մնացածները գաղթեցուցած են զեյթունցիներու բախտակից ըլլալու համար։ Մենք իմացած ենք, որ հիմա գաղթողները չեն թույլատրվի նույնիսկ որոշված աքսորավայրերը հասնելու ճամբան հանդիպած գյուղերու բնակիչները անոնց այրերը կսպանեն և ոմանք անոնց կիներն ու աղջիկ-

³ Ինչպես ճշտում է վերապատվելի Տիգրան Անդրեասյանը, ճշգրիտ մարդահամար կատարվելուց հետո պարզվել է, որ այս թիվը պետք է լինի 4 600 (տե՛ս «Զեյթունի տարագրությունը և Սվեդիո ապստամբությունը», Հալեպ, 1935, էջ 77—82)։

Մուսալեռնցի մի խումբ մարտիկներ Պորտ Սաիդում

ները կառուանգեն։ Մեկ խոսքով որոշ գիտենք, թե ինչպես որ ամերիկացի դոկտոր մը ըսած է, թուրք կառավարութիւնը որոշած է բնաջնջել թրքահայերը և մեծ կորուվով կործանողի իր ծրագիրը։ Հիմա, Տե՛ր, մենք դարերով հալածված ժողովուրդի մը մնացորդներն ենք։ Թուրք կառավարութիւնը ասկէ քառասուն օր առաջ իմացուց մեզ մեր ամբողջ ժողովուրդը գաղթեցնելու իր որոշումը, երբ մենք հոս քաշվեցանք մեր կյանքն ու պատիւը փրկելու համար, քանզի որոշ գիտենք, թե գաղթել՝ ներկա պայմաններու ներքե և նշանակե ոչնչացում, սարսափ, տանջանք և անպատվութիւն։ Ուստի մենք որոշեցինք մեռնիլ կովկէով՝ քան մեր իսկ աչքերով տեսնել մեր կիներուն պատիւին անարգվիլը և հետո, իբր վախկոտներ, անուր շարշարանքներով մահվան դիմել։ Մենք հոս քիչ ուտելիք, սակավաթիւ զենք և անբավական ռազմամթերք ունինք։ Անոթութեան աղաղակը արդեն իսկ կ'լսվի, և թուրք կառավարութիւնը անդադար կ'հալածեն մեզ։ Մինչև հիմա հինգ կատաղի ճակատամարտեր ունեցած ենք 3 000 զորքերու և անկանոն խուժանի մը դեմ, և Աստված հաղթութիւնը մեզի շնորհած է։ Բայց մեր ամենեն թանկագին կովողներեն ոմանք կորուսած ենք, և վստահ ենք, թե հաջորդ անգամ շատ ավելի մեծ ուժի մը դիմադրելու պիտի ստիպվինք, որով վստահ չենք, թե պիտի կարենանք հաղթել այսչափ քիչ զենքերով ու ռազմամթերքով։ Մանավանդ, Տե՛ր, սովը շատ մոտեցած է մեզ։ Այսպես, Տե՛ր, 6 000 խեղճ քրիստոնյա-

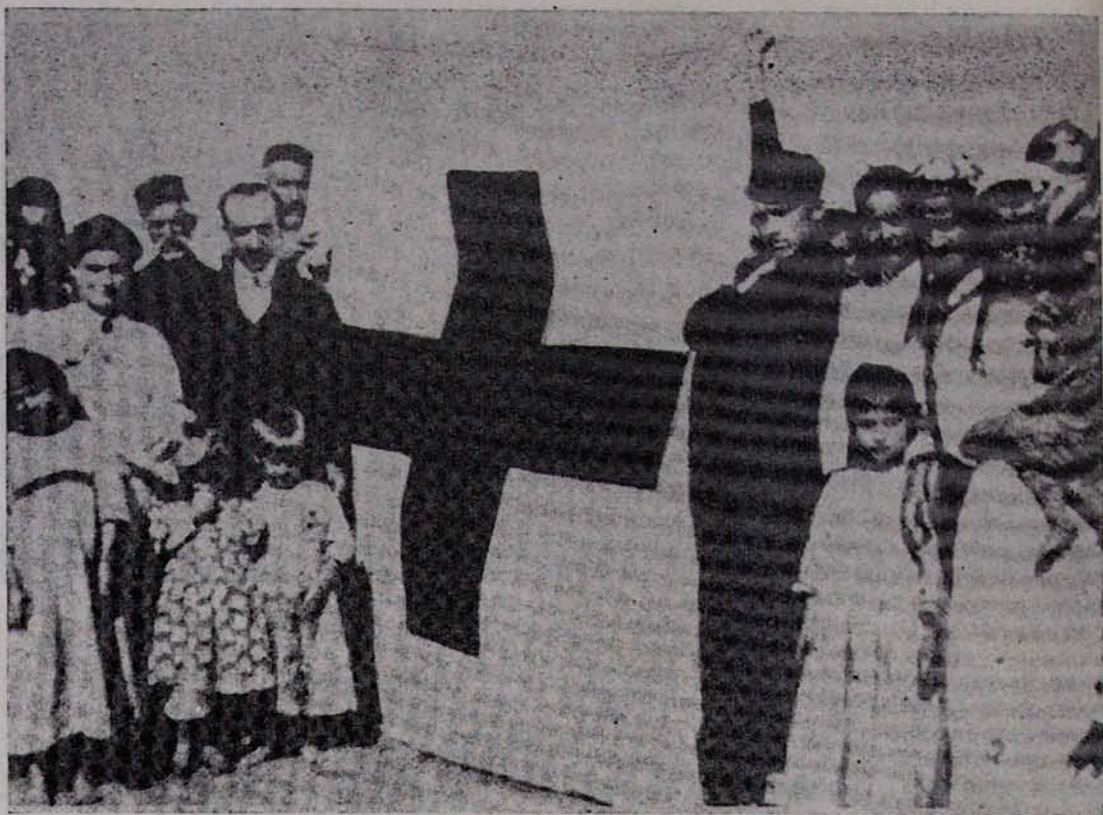
ներ, որոնց եթէ քրիստոնյա աշխարհը օգնութեան ձեռք չկարկառն, սովալլով մեռնելու և կամ թուրք զինվորներու ձեռքով կոտորվելու դատապարտված են։ Վստահ ենք, թե Աստված չընեն, եթէ անգամ մը հաղթվինք, մեր բոլոր էրիկ մարդիկը պիտի սպաննվին անուր շարշարանքներով, և մեր դժբախտ կիները ամոթալի ու սրտակեղեք կյանքի մը անձնատուր պիտի ըլլան։ Տե՛ր, դիմում կընենք Ձեզի հանուն Աստուծո և մարդկային եղբայրութեան, դիմում կընենք հանուն Քրիստոսի, դիմում կընենք հանուն քաղաքակրթութեան, ընդդէմ քաղաքակրթութեան այս ոսոխին, և կիսնդրենք, որ ազատեք մեր կյանքն ու պատիւը։ Հաճեցե՛ք, Տե՛ր, փոխադրել զմեզ Կիպրոս կամ ուրիշ ազատ երկիր մը։ Մեր ժողովուրդը ծուլ չէ, կրնա իր ապրուստը ճարել, եթէ գործ տրվի իրեն։ Եվ կամ, եթէ այսքանը կարելի չէ, հաճեցեք փոխադրել գոնէ մեր կիները, ծերերն ու մանուկները, և պարենավորեցե՛ք մեզ զենքերով և ռազմամթերքով, ուտելիք տվե՛ք մեզի, որ ձեզի հետ կողք-կողքի կովինք թրքական ուժերուն դեմ։ Կիսնդրենք, Տե՛ր, մի՛ թողուք, որ սովամահ ըլլանք, մի՛ թողուք, որ ոչնչանանք, ազատեցե՛ք մեր կյանքը, ազատեցե՛ք մեր պատիւը, քանի դեռ շատ ուշ չէ։

Ձեր խոնարհ ծառան, ի դիմաց տեղվույս բոլոր քրիստոնյաներուն՝

Տիգրան Անդրեասյան

1915 օգոստոս 20/2 սեպտեմբեր»։

Վերապատվելի Տիգրան Անդրեասյան, նշված աշխատութիւնը, էջ 77—82։

Մուսալենցիների ազատարար կարմիր խաչով դրոշմ

Որոշվում է սույն դիմումի երկրորդ օրինակն էլ Ալեքսանդրետի կողմերն ուղարկել: Մովսես Գրըրգյանին, որպես օգնական, կամավոր միանում են Աբրահամ Գոշայանը, Կարապետ Խաղցընյանը և Տիգրան Մավլիկյանը: Իսկույն նրանք մեկնում են, աղերսագիրք հետները առած: Մի քանի օր հետո վերադառնում են հուսախաբված, որովհետև Ալեքսանդրետի կողմերը ոչ մի նավ չէր երեվացել:

Մուսա լեռան պաշտպանության խորհրդի վարչական մարմինը խորհրդակցելով, որոշում է կապ հաստատել արտասահմանի մեր ազգակիցների հետ, տեղյակ պահել նրանց, որպեսզի ի գործ դնեն իրենց բոլոր հնարավորությունները:

Ահա թե ի՛նչ է գրում այս մասին վերապատվելի Տիգրան Անդրեասյանը:

«Այս միջոցին ուրիշ խորհուրդ մըն ալ ունեցանք՝ եռյակ համաձայնության և մեր արտասահման բնակող ազգակիցներուն լուր հասցնել Հալեպի ամերիկյան հյուպատոսին միջոցավ: Երեք նամակ գրեցինք, մեկը հյուպատոսին, երկրորդը՝ Պողոս փաշա Նուպարին և երրորդը՝ Հալեպի հայոց առաջնոր-

դարանին»⁵: Առաջին նամակը անգլերեն լեզվով գրում է ինքը՝ պատվելի Տ. Անդրեասյանը, երկրորդը գրում է Մ. Տեր-Գալստյանը Հալեպի առաջնորդարանին, իսկ երրորդը՝ Վարդան քահանա Վարդերեսյանը⁶ Պողոս փաշա Նուպարին:

Ինձ, որպես Մուսա լեռան քառասուն օրերն ապրողներից մեկի, միշտ հուզել է այն հարցը, թե արդյո՞ք պատահականություն էր Ֆրանսիական մարտանավերի օգնության գալը, հրա՞շք էր: Ո՛չ այս, ո՛չ այն Տեսնենք ուրեմն ի՛նչ շարժառիթներից մղված, Ֆրանսիական մարտանավերը հանկարծ հայտնվեցին Մուսա լեռան ծովեզերքները և փրկեցին օրհասի մեջ գտնվող շուրջ 5 000 հոգու:

Ստույգ աղբյուրներից իմ ստացած տեղեկությունները հետևյալն են ասում.

1915 թվականին Բեյրութի ամերիկյան և Ֆրանսիական զույգ համալսարաններում սովորելիս են եղել մի խումբ հայ ուսանողներ,

⁵ Նույն տեղում, էջ 92—93:

⁶ Այս հայրենասեր քահանան 1946 թվականին ներգաղթեց Հայաստան, վախճանվեց 1953 թվականին և թաղվեց Էջմիածնում, Ս. Գայանե վանքի բակում:

որոնցից մի քանիսը իրազեկ են եղել Մուսա լեռան դեպքին: Այդ իրազեկ վկաններից երկուսը ինձ ծանոթ անձնավորություններ են, որոնցից մեկը ներկայումս ապրում է Երևանում, իսկ մյուսը քննաքննի հայտնի բժիշկ Ա. Ինչեղիկյանն է, որն այժմ բնակվում է Բեյրութում: Նրանք ինձ պատմել են հետևյալը.

Թուրքական իշխանությունները փակել են տալիս Բեյրութի ֆրանսիական համալսարանը: Համալսարանի հայ ուսանողներն ապաստանում են ամերիկյան համալսարանում: Հավանաբար մուսալեռնցի հայերից ոմանք հաջողեցրել են պատվելի Տ. Անդրեասյանի շարադրած աղերսագիրը հասցնել հայ ուսանողներին, որոնք անմիջապես այն ամերիկյան համալսարանի ռեկտոր միստեր Դաշին են հանձնում և թախանձագին խնդրում, որ նա բոլոր հնարավոր միջոցները ձեռք առնի՝ իմացնելու եղելությունը դաշնակից ծովային ուժերին:

Այդ օրերին ամերիկյան մի զրահանավ խարիսխ է գցած լինում Բեյրութի նավահանգստում, ամերիկյան շահերը և հատկապես համալսարանի անձնակազմին պաշտպանելու համար:

Միստեր Դաշը խոստանում է հնարավորն անել՝ փրկելու համար Մուսա լեռան հայերին: Իսկույն նա հաղորդակցության մեջ է մտնում ամերիկյան զրահանավի հրամանատարի հետ, իսկ սա էլ իր հերթին հեռագրում է Եգիպտոսի և Կիպրոսի դաշնակից ուժերի հրամանատարությանը:

Ահա այս ահազանգի վրա է, որ առաջինը շարժվում է ֆրանսիական «Գիշեն» հածանավը, որը 1915 թվականի սեպտեմբերի 5-ին երևում է Մուսա լեռան դիմաց: Մույն հածանավի անձնակազմի մեջ է լինում հայագրի ծովային սպա Տիրան Թեքեյանը՝ բանաստեղծ Վահան Թեքեյանի զարմիկը, որն անկասկած պետք է մեծ դեր խաղացած լինի փրկության գործում: Նրա անձնվեր ծառայությունն անուրանալի է և արժանի հիշատակության: Նրա թեկադրանքով է, որ բաց ծովից մարտանավի մարդիկ հեռագրիտակով նշմարում են Դամլաջըղի վրա տնկված դրոշակի սպիտակ պաստառի վրա դրոշմված կարմիր խաչը և կողքին անշեջ խարույկը, որից հետո մարտանավը մոտենում է դեպի ծովիկըրը:

Մուսալեռնցիները մարտանավը տեսնելուն պես, կանխազգում են իրենց փրկությունը. մի քանիսը շտապում են ծովափ. մոտենում է մարտանավից իջեցված նավակը, որի մեջ լինում է մարտանավի կապիտանը: Լեռնականներից հաշիկ Տումանյանը տիրապետում էր ֆրանսերեն լեզվին. նա տալիս է անհրաժեշտ բացատրությունները կապիտան Բրիտոնին, որն շտապում է պետք եղածը հեռագրել գերագույն հրամանատարությանը:

Երեք օր հետո, սեպտեմբերի 8-ին, ծովակալ Դարտիժ դու Ֆուռնեն այցելում է լեռնորդիններին և իսկույն մեկնում Կիպրոսի Ֆամագուստա նավահանգիստը:

Սեպտեմբերի 14-ին ժամանում են ֆրանսիական չորս մարտանավեր, հրամանատարությունումը վերոհիշյալ ծովակալի, և նավ վերցնում շուրջ 5 000 մուսալեռնցիներին:

***

Իսկ այժմ ի՞նչ է ներկայացնում Մուսա լեռը: Նա միացող հուշ է այլևս, պատմության հանձնված: «Քաղաքակիրթ» Թուրքիան, չհաշտվելով նորագույն պատմության այս իրական հերոսական դեպքի հետ, փոխել է Մուսա-լեռան անունը և այն հորջորջել Սաման դաղը (Հարդի լեռ):

Բայց ապրում է լեռը հայ ժողովրդի սրտում, ապրում է Մուսա լեռան ոգին սվեդիացիների սրտում, և ոչ միայն նրանց, այլև ամբողջ հայության սրտում:

Մուսա լեռան 40 օրերի հերոսամարտի մասնակիցներից շատ-շատերը (այդ թվում նաև հերոսական մարտերի ղեկավարներից Եսայի Յաղուբյանը) ներգաղթեցին Հայաստան 1946 և 1947 թվականներին: Նրանք ներկայումս երջանիկ են իրենց Մայր Հայրենիքում և երախտապարտ կլինեն, եթե մի օր Երևանի ծայրամասերում գտնվող Թաղերից մեկը անվանվեր իրենց սրբազան և պաշտելի Մուսա լեռան անունով:

7 Մեր ստացած տեղեկությունների համաձայն, Տիրան Թեքեյանը ղեկուս ողջ է և բնակվում է Մարսելում:

8 Վերապատվելի Տիգրան Անդրեասյան, նշված աշխատությունը, էջ 114:

